



Зустрічний позов як цивільна процесуальна форма захисту інтересів відповідача

С.С. Бичкова,
кандидат юридичних наук

Згідно із принципом диспозитивності цивільного судочинства особи, які беруть участь у справі, розпоряджаються своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. При цьому слід враховувати, що, реалізуючи одні права, сторона «нападає», реалізуючи інші — «захищається».

Однією з процесуальних форм захисту інтересів відповідача є реалізація права на пред'явлення зустрічного позову. Хоча відповідне спеціальне право й закріплене у Цивільному процесуальному кодексі України (далі — ЦПК), його юридична природа ще й досі по-різному оцінюється процесуалістами. Зокрема, деякі вчені (М.Т. Арапов, М.А. Гурвич, К.С. Юдельсон та ін.) визначають юридичну сутність права на пред'явлення зустрічного позову як самостійне розпорядче повноваження відповідача, а на думку інших (Г.Д. Васильєвої, М.М. Васильченка, О.Ф. Клеймана, В.І. Тertiшнікова), — це похідне право, яке насамперед виконує функцію захисту інтересів сторони.

Одним із спеціальних прав відповідача, яке водночас є процесуальною формою захисту його інтересів, згідно з цивільним процесуальним законом визначено право відповідача пред'явити зустрічний позов

Приєднаємося до цієї дискусії і ми. Метою нашого дослідження буде аналіз наукових поглядів щодо юридичної природи права відповідача пред'явити зустрічний позов; формування власної концепції з приводу відповідного повноваження; розроблення пропозицій з оптимізації цивільного процесуального законодавства України.

Отже, одним із спеціальних прав відповідача, яке водночас є процесуальною формою захисту його інтересів, згідно з цивільним процесуальним законом визначено право відповідача пред'явити зустрічний позов.

Як ми вже зазначали, процесуалісти по-різному оцінюють юридичну природу зустрічного позову (права на його пред'явлення). Більшість із них вважають, що такий позов має самостій-

ний характер¹. Інші акцентують увагу на тому, що зустрічний позов є засобом захисту інтересів відповідача². На думку ж деяких із них, зустрічний позов має самостійну юридичну природу і водночас є засобом захисту інтересів відповідача проти позивача³. Дехто з авторів відстоює позицію, відповідно до якої цей позов слід визнавати видом об'єднання позовів⁴.

Видається, що всі наведені погляди щодо юридичної природи зустрічного позову є тією чи іншою мірою раціональними.

Пред'являючи зустрічний позов, відповідач має на меті встановити, змінити чи припинити свої правовідносини з первісним позивачем (у такому випадку зустрічний позов має самостійний характер, адже відповідач прагне отримати певне благо, що передбачено суб'єктивним правом, яке йому належить і було порушено позивачем) або захистити свої права, свободи та законні інтереси, виходячи із зазначених вище мотивів. Отже, розглядати зустрічний позов тільки як засіб захисту проти первісного позову, ми вважаємо, неправильно: зустрічний позов є одночасно і засобом захисту, і самостійною вимогою відповідача.

Навряд чи зустрічний позов відповідача до позивача можна кваліфікувати і як вид об'єднання позовів. Відповідна класифікація не тільки не ви-

¹ Див.: Абрамов С.Н., Чапурский В.П., Шкундин З.И. Гражданский процесс / Под общ. ред. С.Н. Абрамова. — М., 1948. — С. 177; Арапов Н.Т. Встречный иск в советском гражданском процессуальном праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Томск, 1965. — С. 9; Гурвич М.А. Лекции по советскому гражданскому процессу: Пособие для студентов-заочников / Под ред. В.Н. Бельдюгина. — М., 1950. — С. 96.

² Див.: Васильєва Г.Д. Защита ответчика против иска в гражданском судопроизводстве. — Красноярск, 1982. — С. 83; Васильченко М.М. Заперечення проти позову: Учб. посібник. — Х., 1973. — С. 36; Тertiшніков В.І. Цивільний процес України (лекції): Навч.-практ. посібник. — Х., 2006. — С. 118.

³ Див.: Добровольский А.А., Иванова С.А. Основные проблемы исковой формы защиты права. — М., 1979. — С. 120; Орлова Л.М. Права сторон в гражданском процессе. — Минск, 1973. — С. 119; Пятилетов И.М. Защита интересов ответчика в советском гражданском процессе. — М., 1990. — С. 51.

⁴ Див.: Швейцер Д. Встречный иск // Социалистическая законность. — 1957. — № 1. — С. 39.

значена законодавчо, її немає навіть у теорії цивільного процесуального права. Прихильники такої позиції помилково ототожнюють підстави для об'єднання позовів з видами об'єднання позовів (яких, на нашу думку, не існує). Вбачається, що в зазначеному контексті можна говорити лише про класифікацію підстав для об'єднання позовів, у тому числі зустрічного позову з первісним позовом позивача до відповідача. Адже згідно з ч. 3 ст. 123 ЦПК вимоги за зустрічним позовом ухвалою суду об'єднуються в одне провадження з первісним позовом.

Зустрічний позов — це самостійні вимоги відповідача, пред'явлені ним до позивача у порядку і строки, встановлені законом, для спільного їх розгляду з первісним позовом у межах одного і того самого провадження у цивільній справі

Враховуючи викладене вище, ми поділяємо позицію тих авторів, які вважають, що зустрічний позов має самостійну юридичну природу і водночас є засобом захисту інтересів відповідача.

Таким чином, зустрічний позов — це самостійні вимоги відповідача, пред'явлені ним до позивача у порядку і строки, встановлені законом, для спільного їх розгляду з первісним позовом у межах одного і того самого провадження у цивільній справі.

Ознаками зустрічного позову є: 1) самостійний характер вимоги; 2) виконання функції захисту проти первісного позову; 3) одночасний розгляд в одному провадженні з основним позовом⁵.

Умовами прийняття судом зустрічного позову для спільного розгляду з первісним позовом, окрім пред'явлення цього позову у встановлений законом строк і з дотриманням вимог, передбачених у статтях 119, 120 ЦПК, є взаємопов'язаність первісного і зустрічного позовів між собою та доцільність їх спільного розгляду

Надання відповідачеві у випадках, передбачених законом, можливості пред'явити зустрічний позов створює для останнього низку переваг, які забезпечують найбільш зручний та своєчасний захист його прав та інтересів. Ці переваги полягають насамперед у тому, що відповідач має змогу в одному провадженні ліквідувати всі спірні правовідносини між ним та позивачем. Одночасний розгляд основного та зустрічного позовів також звільняє відповідача від необхідності задовольняти вимоги позивача, навіть і обґрунтовані, за умови, що такі вимоги підлягають зарахуванню, у зв'язку з тим, що позивач не виконує іншого зобов'язання, по-

рушуючи цим права та інтереси відповідача⁶. Крім того, поєднання в одному провадженні основного та зустрічного позовів сприяє реалізації принципу процесуальної економії: для розгляду спору використовується менше часу та засобів, взаємовідносини сторін з'ясовуються глибше та правильніше, виключається можливість ухвалення суперечливих рішень⁷.

Право на звернення із зустрічним позовом обмежене у часі. Так, відповідач може пред'явити зустрічний позов лише після відкриття провадження у справі й до початку розгляду справи по суті.

Умовами прийняття судом зустрічного позову для спільного розгляду з первісним позовом, окрім пред'явлення цього позову у встановлений законом строк і з дотриманням вимог, передбачених у статтях 119, 120 ЦПК, є взаємопов'язаність первісного і зустрічного позовів між собою та доцільність їх спільного розгляду.

Ці умови вважаються дотриманими, зокрема, якщо:

1) первісний та зустрічний позови впливають із одних і тих самих правовідносин. У такому разі слід враховувати, що вимоги, які становлять зміст цих позовів, можуть зараховуватися, або задоволення зустрічного позову може виключити повністю або частково задоволення первісного позову.

Наприклад, при пред'явленні позикодавцем позову про повернення позичальником грошових коштів (позики) та сплату відсотків відповідно до умов договору позики позичальник має право пред'явити зустрічний позов про оспорювання договору позики на тій підставі, що грошові кошти взагалі не були ним одержані. У наведеному прикладі первісний та зустрічний позови впливають з одного і того самого правовідношення — договору позики. Крім того, у разі задоволення зустрічного позову автоматично виключається і задоволення первісного позову, адже не можна стягнути грошову суму за договором позики, який не був укладений.

Також, виходячи із зазначених правовідносин, відповідач може пред'явити до позикодавця зустрічний позов іншої спрямованості, зокрема позов про повернення визначеної суми сплачених ним відсотків у зв'язку з помилкою у первісних розрахунках. У такому випадку вимоги, що становлять зміст первісного та зустрічного

⁵ Див.: Пятилетов И.М. Защита интересов ответчика в советском гражданском процессе. — М., 1990. — С. 53.

⁶ Див.: Там само. — С. 49.

⁷ Див.: Клейн Н.И. Встречный иск в суде и арбитраже. — М., 1964. — С. 11.

позовів, впливають з одного правовідношення і можуть бути зараховані;

2) вимоги за позовами можуть зараховуватися. При цьому суд має керуватися положенням ч. 1 ст. 601 Цивільного кодексу України (далі — ЦК), відповідно до якої зарахування зустрічних однорідних вимог допускається, якщо настав строк їх виконання або якщо строк їх виконання не встановлений чи визначений моментом пред'явлення вимоги.

Окрім того, відповідно до ч. 1 ст. 603 ЦК у разі заміни кредитора боржник має право пред'явити проти вимоги нового кредитора свою зустрічну вимогу до первісного кредитора. Так, у разі пред'явлення позову новим наймодавцем до наймача про стягнення заборгованості з оплати за користування річчю останній може пред'явити зустрічний позов про зарахування до суми цієї плати вартості поліпшень об'єкта договору найму (оренди), що були зроблені ним за згодою первісного наймодавця і які не можна відокремити від речі.

Як зазначив В.Н. Щеглов, вимогою про зарахування відповідач не спростовує право позивача на позов у матеріальному розумінні, а намагається досягти нульового сальдо або присудження (повного чи часткового) на свою користь, а не на користь позивача⁸;

3) задоволення зустрічного позову може виключити повністю або частково задоволення первісного позову, зокрема, за таких умов:

– вимога в зустрічному позові спростовує або підриває підставу первісного позову (наприклад, зустрічний позов про визнання свідoctва про право на спадщину недійсним, коли позивач у первісному позові пред'явив вимогу про повернення майна на підставі цього свідoctва);

– зустрічна вимога виключає первісну вимогу через їх несумісність⁹ (наприклад, задоволення зустрічного позову про визнання особистою приватною власністю чоловіка автомобіля, набутого ним за час окремого проживання з дружиною, у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин, виключає можливість задоволення первісного позову дружини про поділ цього автомобіля як спільної сумісної власності).

Самостійний характер вимог зустрічного позову передбачає, що рішення щодо нього має бути ухвалено незалежно від того, чи буде прийнято рішення стосовно первісного позову. Тому суд має вирішити зустрічні позовні вимоги навіть у тому

разі, коли первісна позовна заява залишається без розгляду або закривається провадження за первісним позовом і немає підстав чинити те саме щодо зустрічного позову¹⁰.

Водночас, оскільки зустрічний позов є самостійною вимогою, відповідач набуває щодо свого позову прав позивача, закріплених у ч. 2 ст. 31 ЦПК, у тому числі право впродовж усього часу розгляду справи збільшити або зменшити розмір позовних вимог, відмовитися від позову, а також до початку розгляду судом справи по суті — змінити підставу або предмет позову шляхом подання письмової заяви. Позивач при цьому отримує право визнати зустрічний позов повністю або частково протягом усього часу розгляду справи.

Зважаючи на це, в юридичній літературі було висловлено думку, що у разі прийняття судом зустрічного позову відповідача до позивача сторони перебувають у подвійному статусі: кожна з них є і позивачем, і відповідачем у справі¹¹.

Пред'явлення зустрічного позову не змінює первісного цивільного процесуального правового статусу сторін у справі, а тільки ускладнює його, додаючи окремі елементи процесуального статусу протилежної сторони

Вважаємо, що з пред'явленням зустрічного позову сторони не набувають подвійного цивільного процесуального правового статусу, адже це суперечить загальним правилам ЦПК (ч. 1 ст. 26, ч. 1 ст. 30, ч. 1 ст. 31 тощо). Дійсно, у зв'язку з пред'явленням зустрічного позову у сторін виникає комплекс спеціальних прав протилежної сторони, проте це не означає зміну їх первісного процесуального становища. Як слушно зауважили М.Й. Штефан та П.П. Заворотько, «природа зустрічного позову така, що в ньому немає додатково до існуючих ще й самостійних позивача й відповідача»¹². І з цим слід погодитися. У цивільному процесі лише дві сторони — позивач та відповідач. Пред'явленням відповідачем зустрічного позову ускладнює процесуальний статус сторін нашаруванням відповідних прав та обов'язків протилежної сторони, проте не змінює його. Позивач залишається позивачем, маючи процесуальні права та обов'язки відповідача щодо зустрічної вимоги, відповідач — відповідачем з нашаруванням процесуальних прав та обов'язків позивача щодо цієї самої вимоги. Отже, пред'явлення зустрічного позову не змі-

⁸ Див.: Щеглов В.Н. Защита ответчика в советском гражданском процессе // Права граждан СССР и их охрана в период развернутого строительства коммунизма. — Саратов, 1962. — С. 65.

⁹ Див.: Клейн Н.И. Значч. работа. — С. 38—39.

¹⁰ Див.: Цивільний процесуальний кодекс України: Наук.-практ. комент. / За заг. ред. С.С. Бичкової. — 2-ге вид., допов. і переробл. — К., 2010. — С. 317.

¹¹ Див.: Советское гражданское процессуальное право: Учебник / Под общ. ред. К.С. Юдельсона. — М., 1965. — С. 71.

¹² Заворотько П.П., Штефан М.Й. Особи, які беруть участь у справі позовного провадження: Учебний посібник з радянського цивільного процесуального права. — К., 1967. — Вип. 2. — С. 11.

нює первісного цивільного процесуального правового статусу сторін у справі, а тільки ускладнює його, додаючи окремі елементи процесуального статусу протилежної сторони.

У цивільному процесуальному законодавстві України немає відповіді на запитання, чи має право відповідач пред'явити зустрічний позов до третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, за її позовом. На думку деяких правознавців, оскільки зустрічний позов є засобом захисту інтересів відповідача, останній має право пред'явити зустрічний позов не тільки до позивача, а й до третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору¹³.

У відповідь на вимоги третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, відповідач (і позивач також) має право пред'явити зустрічний позов до них. У цьому випадку має місце застосування інституту аналогії процесуального закону (ч. 8 ст. 8 ЦПК)

Відповідно до ч. 1 ст. 34 ЦПК позов до відповідача можуть пред'явити треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору. Тож вбачається, що у відповідь на вимоги третіх осіб відповідач має право пред'явити зустрічний позов і до них. При цьому слід нагадати, що треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть пред'явити позов і до позивача. І хоча у ч. 1 ст. 123 ЦПК зазначено, що право на пред'явлення зустрічного позову належить відповідачеві, зустрічний позов у відповідь на вимоги третіх осіб, на нашу думку, може пред'явити і позивач (у відповідному контексті ми поділяємо позицію С.Я. Фурси¹⁴).

У цих випадках фактично має місце застосування інституту аналогії процесуального закону (ч. 8 ст. 8 ЦПК).

¹³ Див.: Гусаров К.В. Проблемы гражданской процессуальной правосубъектности: Дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2000. — С. 130.

¹⁴ Див.: Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В. Цивільний процесуальний кодекс України: Наук.-практ. комент.: У 2 т. — К., 2006. — Т. 1. — С. 159.

Разом з тим, треті особи не мають права пред'явити зустрічний позов до сторін, оскільки він завжди повинен бути пов'язаний з первісним, а до третіх осіб цей позов не пред'являється¹⁵.

Дослідження юридичної природи однієї із процесуальних форм захисту інтересів відповідача, а саме — права на пред'явлення зустрічного позову, дозволило нам дійти таких висновків:

– зустрічним позовом слід вважати самостійні вимоги відповідача, пред'явлені ним до позивача у порядку і строки, встановлені законом, для спільного їх розгляду з первісним позовом у межах одного і того самого провадження у цивільній справі;

– умовами прийняття судом зустрічного позову для спільного розгляду з первісним позовом, окрім пред'явлення цього позову у встановлений законом строк і з дотриманням вимог, передбачених у статтях 119, 120 ЦПК, є взаємопов'язаність первісного і зустрічного позовів між собою та доцільність їх спільного розгляду;

– пред'явлення зустрічного позову не змінює первісного цивільного процесуального правового статусу сторін у справі, а тільки ускладнює його, додаючи окремі елементи процесуального статусу протилежної сторони;

– у відповідь на вимоги третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, відповідач (і позивач також) має право пред'явити зустрічний позов до них. У цьому випадку має місце застосування інституту аналогії процесуального закону (ч. 8 ст. 8 ЦПК).

Усі інші проблеми, пов'язані зі встановленням юридичної природи деяких розпорядчих прав відповідача (зокрема, визнання позову повністю або частково, подання письмових заперечень проти позову), які існують у теорії та на практиці, є перспективними напрямками подальших наукових розвідок.

¹⁵ Див.: Пятилетов И.М. Знач. праця. — С. 66.

Summary

The scientific article analyses one of forms of action to protect defendant's interests – right to counterclaim. Examines juridical nature of the said civil procedural power in the process of scientific reconnaissance; separates and theoretically motivates conditions and means to realize right to counterclaim by defendant